

८. संत श्री एकनाथांचे वाङ्मय

स्वच्छंदोपात्तदेहाय विमलज्ञानमूर्तये ।
भक्तमानसहंसाय ज्ञानराजाय ते नमः ॥

आर्ष संस्कृति

सर्व प्राण्यात मनुष्यप्राणीच काय तो विचार करू शकतो; आणि जो विचार करू शकतो त्यालाच कांही सांगता येणे शक्य आहे. म्हणूनच

“शास्त्रं ह्यविशेषप्रवृत्तमपि मनुष्यानेवाधिकरोति”

शास्त्र हे सामान्येकरून प्रवृत्त झाले असले तरी ते मनुष्याकरिताच आहे; असे आचार्यादिक म्हणतात. हे शास्त्रहि मनुष्याच्या अन्तःकरणात, जे त्याला नेहमी साध्य करून घेण्याची किंवा आपल्याला मिळावे अशी इच्छा असते ते त्याला मिळवून कसे घेता येईल हे सांगण्याकरिता प्रवृत्त झाले आहे. मनुष्याच्या अन्तःकरणात त्याला काय मिळावे वाटते याचा बारीक विचार केला तर आधिभौतिक किंवा विषयसुख मिळावे असे तर वाटतेच; पण त्याबरोबर जे विषयसुख त्याला मिळावे असे वाटते ते नाहिसे होऊ नये, कायमचे टिकावे असे त्याला वाटत राहते. हा प्रत्येक माणसाचा अनुभव आहे. ज्ञानी - अज्ञानी कोणीहि असो, त्याच्या ठिकाणी अशी सुप्त इच्छा असते, यात शंका नाही.

अशी इच्छा करणाऱ्या पुरुषाला आपण, आपले विषय, हे सर्व नाशिवंत आहेत हे ठाऊक नसते असे नाही. पण हे ठाऊक असूनहि प्रत्येक मनुष्यमात्राला ‘मी व माझे भोग्य विषय नित्य राहावेत’ अशी मात्र इच्छा असते व ती, जगाचा इतका विनाशीपणा पाहूनहि नाहिशी होत नाही.

याचे कारण काय याचा, आर्ष संस्कृतिवाचून कोणत्याहि संस्कृतीने सुसंबद्ध विचार केला नाही.

आर्ष संस्कृतिवाचून इतर संस्कृतीत भौतिक विषयसुखाचा विचार प्रधान दिसतो; आणि आर्ष संस्कृतीत, मनुष्याच्या मनात नित्यसुखाचा विचार येण्याचे कारण काय, या प्रश्नाचा विचार प्रधान आहे. या नित्यसुखाच्या ध्येयालाच आर्ष संस्कृतीत ‘अध्यात्म ध्येय’ असे नांव दिले आहे.

(२२)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध लेखसंग्रहकोणाच्या मते, इतर संस्कृतीतहि अध्यात्मध्येय आहे असे असेल; पण तेथे त्या ध्येयाच्या नामनिर्देशापलीकडे कांही विचार केला गेला नाही.

“न हि कश्चित् क्षणमपि जातु तिष्ठत्यकर्मकृत्”

‘क्षणभरहि मनुष्य व्यापार केल्यावाचून राहू शकत नाही’ असे जे मनुष्यासंबंधाने म्हटले आहे ते याच उद्देशाने की अज्ञानी लोकांना अध्यात्मसुखाची कल्पना नसल्यामुळे, त्यांच्या दृष्टीने भौतिक विषयसुख हेच त्यांचे ध्येय व ते क्षणोक्षणी नाशिवंत असल्यामुळे, ते नवीन नवीन मिळविण्याकरिता त्यांना क्षणभर देखील प्रयत्न केल्यावाचून राहवत नाही. क्षणभर देखील मनुष्य सुखावाचून राहू शकत नाही व ते सुख विषयाचे ठिकाणी आहे अशी त्याची भावना असते. तेव्हा विषयसुखार्थ प्रयत्न केल्यावाचून क्षणभर तरी तो कसा राहणार! असा अज्ञानी पुरुष भौतिक सुखाकरिताच विशेष प्रयत्न करितो; त्याचे भौतिक सुख हेच एक ध्येय.

आणि जगात सर्वच नाशिवंत असताना मला नित्य सुखाची इच्छा कां होते? मी जर नित्य नाही तर नित्य सुख भोगणार तरी कोण? मी नित्य की अनित्य? नित्य म्हणून जगात एखादे सुख आहे काय? नसेल तर मला तशी इच्छा कां होते? इत्यादि प्रश्नमालिका मनात उत्पन्न होऊन जो याचा विचार करितो त्याची, (१) आधिभौतिक सुखप्राप्ति व (२) आध्यात्मिक सुखप्राप्ति अशी दोन ध्येये होतात. हे ध्येयच मनुष्याच्या प्रवृत्तीचे किंवा प्रत्येक व्यापाराचे प्रयोजन असते.

हे ध्येय किंवा प्रयोजन प्राप्त करून घेण्याकरिता, जी आचारविचारांची मांडणी तिलाच **संस्कृति** म्हणतात. संस्कृति अनादि आहे म्हणजे केव्हा तरी तिची प्रथमच सुरुवात झाली असे नाही. जगाच्या आदिपासून अंतापर्यंत संस्कृति अस्तित्वात असते. ह्या संस्कृती दोन आहेत. एक **दैवी** व दुसरी **आसुरी**.

(१) अध्यात्मसुखाची प्राप्ति हे ध्येय मुख्य मानून तिला अविरोधि अशी भौतिक सुखप्राप्ति, ज्या संस्कृतीत आहे तिला **आर्ष संस्कृति** किंवा **दैवी संस्कृति** म्हणतात.

(२) अध्यात्मसुखाची जीत चर्चा नाही व भौतिक विषयसुख हेच जिचे ध्येय सर्वस्व आहे तिला **आसुरी संस्कृति** म्हणतात.

भारताची संस्कृति दैवी आहे व बाकी सर्व राष्ट्रांची संस्कृति आसुरी आहे.

भगवद्गीतेत दोन प्रकारची संस्कृति सांगितली असून नाथांनी तीन प्रकारची सांगितली आहे -

उचित स्वधर्मशास्त्रस्थिति । निवृत्तिकर्मी जे प्रवृत्ति ।

ऐसी जेथ इंद्रियवृत्ति । ते दैवी संपत्ति सत्वस्थ ॥२६५॥

कामाभिलाष दृढ चितीं । आणि स्वधर्मी तरी वर्तती ।

ऐसी जे इंद्रियस्थिति । ते आसुरी संपत्ति राजस ॥२६६॥

सलोभमोहे क्रोध चितीं । सदा अधर्मी प्रवृत्ति ।

ऐशी जे इंद्रियस्थिती । राक्षसी संपत्ती तामस ॥२६७॥ (ए.भा.अ.२५)

संतांचे जागतिक पुढारीपण

आपले पुष्कळ पुढारी संस्कृतीचे संरक्षण केले पाहिजे असा बकवा करितात. पण संस्कृति म्हणजे काय व तिचे संरक्षण कसे करावयाचे याची काहीच स्पष्ट कल्पना ते देऊ शकत नाहीत. ते जे संस्कृति रक्षणाचे मार्ग म्हणून लोकांपुढे मांडतात ते आर्ष किंवा दैवी संस्कृतीचे रक्षण करणारे न ठरता तिचे मारक व आसुरी संपत्तीचे तारक ठरत आहेत. आज जगात सर्वत्र आसुरी संपत्तीचा नंगा नाच सुरू झाला असल्यामुळे, दैवी संपत्तीचा पुरस्कार करण्याकरिता प्रत्येक जण दुसऱ्याला सांगत सुटत आहे. पण दैवी संस्कृतीचा आचारविचार कोणीहि आत्मसात केला नसल्यामुळे व तोंडात दैवी संस्कृतीचा जप आणि अन्तःकरणात आसुरी संपत्तीचे ठाणे मांडले असल्यामुळे, ते सर्व “**परोपदेशे पाण्डित्यं**” होत आहे. ज्या आर्षसंस्कृतीत अध्यात्मध्येयाला प्राधान्य आहे त्या संस्कृतीचे, भौतिक विषयसुखाला प्राधान्य देणाऱ्याकडून संरक्षण होणे दुरापास्त आहे. आज ज्या मानवतेचा कंठशोष केला जातो, ती मानवता भौतिक विषयसुखाचे ध्येय समोर ठेवून उत्पन्न होऊ शकत नाही, सत्य, अहिंसा, निष्कपट, अविश्वासघात वगैरे ज्या थोर सद्गुणांची प्रत्येक मनुष्य प्रशंसा करितो, त्या सद्गुणांची आपण मूर्ति बनणे, याला मानवता म्हणतात. पण अशी मानवतेची मूर्ति भौतिक सुखवाद्यात सांपडणे शक्य आहे काय? या सुखाकरिताच खोटे बोलणे, हिंसा करणे, काम, क्रोध, अपहार इत्यादि सर्व दुष्कृत्ये आपले हातून घडतात.

भौतिक सुखवाद हा स्वार्थदृष्टि वाढविणारा म्हणून आसुरी संस्कृतीचा पाठिराखा आहे. अध्यात्मसुखवाद मनुष्याला पूर्ण निस्वार्थी बनविणारा असल्यामुळे,

स्वार्थसुखीमुळे उत्पन्न होणारे दुर्गुण, अध्यात्मसुखवाद्याला कधीहि स्पर्श करीत नाहीत. म्हणून आपला विषयसुखाचा स्वार्थ त्यांचा सुटला असल्यामुळे, त्याकरिता त्यांचा कोणताहि प्रयत्न होत नाही व अध्यात्मध्येयाला विघातक होणार नाही असे भौतिकसुख कसे प्राप्त करून घ्यावे याचा अज्ञानी लोकांस मार्ग सांगणारे व स्वतः अध्यात्मप्राप्तीने मानवतेच्या शिखरावर चढलेले श्रीएकनाथ महाराजांसारखे पुरुष एकाचेच नाही तर जगाचे पुढारी व गुरु होण्यास योग्य होतात. जगाच्या आरंभापासून आजतागायत जे जे थोर अध्यात्मप्रवीण महात्मे होऊन गेले त्यांच्या अध्यात्मध्येयप्रधान शिकवणीमुळेच ज्या ज्या काली ज्या ज्या मानाने लोकांनी त्यांची शिकवण आचारविचारात आणली त्या त्या काली त्या त्या मानाने जगात परस्पर प्रेम, मैत्री, सुस्थिति नांदली; आणि जेव्हा जेव्हा लोक तिची आठवण विसरले तेव्हा तेव्हा जगाची घडी विस्कटली व पुनः भगवंताला अवतार धरून व अर्जुनासारख्या शिष्याला निमित्त करून जगाला त्या शिकवणीचे धडे द्यावे लागले. सारांश, नाथांसारखे पुरुष व त्यांनी चालविलेली दैवी संस्कृति हीच खरोखर जगाच्या सुस्थितीचे आधारस्तंभ आहेत.

गुरुपरंपरा

असो, मनुष्यांनी अखंड सुख शांति भोगावी व त्याला त्याच्या सुप्त इच्छेप्रमाणे कधीहि दुःख भोगण्याचा प्रसंग येऊ नये, अशा परम करुणेने जगाकरिता जे कांही नाथांनी केले तेच आज नाथवाङ्मय म्हणून प्रसिद्ध आहे. एकाचे भौतिकसुख जसे दुसऱ्याला घेता येते व देता येते, तसे अध्यात्मसुख घेता - देता येत नाही.

“जे अनिरुप्य की निरुपिजे । ऐकतां बुद्धी आणिजे ।

वांचुनी डोळा देखिजे । ऐसे नाही ॥” (ज्ञा. अ. १३-१७७)

गुरुच्या उपदेशाप्रमाणे आपणच आपल्या ठिकाणी ओळखले पाहिजे; म्हणून या अध्यात्मसुखाच्या प्राप्तीकरता श्रीगुरु नुसता उपदेश करू शकतात. शिष्याने आपल्या ठिकाणी त्याचा नंतर अनुभव घ्यावा. स्वतंत्र बुद्धीने वेदान्तविचार करणाऱ्याचा नाथांनी एके ठिकाणी असा निषेध केला की, “आमावस्येच्या काळोखात काजळाचा डोंगर रचून त्याचे दोन भाग करण्याकरिता आंधळ्याला सांगावे, तसे अनुभवी गुरुवाचून स्वबुद्धीने शास्त्राध्ययन करून ब्रह्म जाणणे आहे.”

“शास्त्रज्ञोऽपि स्वातंत्र्येण ब्रह्मज्ञानान्वेषणं न कुर्यात्”

असे आचार्यांचेहि म्हणणे आहे.

आधुनिक काळातील वेदान्तावरील पुष्कळ प्राकृत ग्रंथ या थाटाचे आहेत. पण नाथांचे वाङ्मय तसे नाही. त्यांचे ज्ञान, त्यांच्या पूर्वीच्या संतपरंपरेप्रमाणे गुरुपरंपरेनेच आले असल्यामुळे, कोणत्याहि संतवाङ्मयाच्या विरुद्ध त्यांचे वचन सापडणे शक्य नाही. ज्ञानेश्वरमहाराज, नाथमहाराज, तुकाराममहाराज इत्यादि संतांचा आत्मबोध शंकराचार्यांसारखाच केवलाद्वैतरूप आहे.

वेदान्ताचा विचार करणारे, आद्यशंकराचार्य सोडून, बाकीचेहि आचार्य आहेत. त्यांनी केवलाद्वैत सिद्धान्त न स्वीकारता द्वैताचे, द्वैताद्वैताचे मंडन केले आहे खरे, पण ते सर्व त्यांचे करणे निरनिराळ्या प्रज्ञेच्या अधिकाऱ्यांकरिता असले पाहिजे. कारण ‘द्वैत सत्य आहे’ हा सिद्धान्त श्रुति, युक्ति व अनुभव यांच्या स्पष्ट विरुद्ध असता तो आत्यंतिक खरा आहे, अशा दृष्टीने त्या महात्म्यांनी त्याचा स्वीकार करणे शक्य नव्हते. सर्वच लोक द्वैत सत्य मानतात. द्वैतच सत्य आहे हे सांगावयाला कशाला पाहिजे? सर्वसामान्य बुद्धीला प्रथमपासून अवगत असलेला द्वैतवाद हा पूर्ण मीमांसेने स्वीकारलेला वाद म्हणता यावयाचा नाही. द्वैतापुढे शोध करून कांही सिद्धान्त काढावयाचा असल्यास तो अद्वैतरूपच राहिल.

जसा दोन हा आकडा प्रथमचा आहे, असे म्हणता यावयाचे नाही, प्रथम आकडा एक हा असून दोन हा आकडा त्याचा विस्तार होय, त्याप्रमाणे अद्वैत हेच मूळ असून द्वैत हा त्याचा विस्तार मानावा लागतो.

“अद्वैतं परमार्थो हि द्वैतं तद्भेद उच्यते”

‘अद्वैतच अत्यंत सत्य असून द्वैत हे अद्वैताचाच प्रकार आहे’ असे माण्डुक्यकारिकेत आचार्य म्हणतात.

“सर्वेषां प्रस्थानकर्तृणां साक्षात् परंपरया वाऽद्वैते ब्रह्मणि एव तात्पर्यम् । न हि ते मुनयो भ्रान्ताः सर्वज्ञत्वात्तेषाम् ।”

‘साक्षात् किंवा परंपरेने अद्वैत परब्रह्माचे ठिकाणीच सर्व मतांचे तात्पर्य आहे.’ असे मधुसूदन सरस्वति म्हणतात. इतर दर्शनकारांना मूर्खांचे कोटीत घालावयाचे नसल्यास त्यांच्या म्हणण्याला मान देऊन केवलाद्वैतात त्यांच्या मताचे तात्पर्य दाखविणे भाग आहे. म्हणजे त्यांचे सिद्धान्त आत्यंतिक नसून, अद्वैताचे

संस्कार न शकणाऱ्या मंदबुद्धीकरिता त्यांनी वरवर भिन्न सिद्धान्त आपल्या दर्शनातून मांडले असे म्हणणे भाग पडते. श्रीनाथांना आचार्यांप्रमाणे अद्वैतवेदान्तमतच मान्य होते असे त्यांच्या सर्व ग्रंथांवरून दिसते.

नाथांचे वाङ्मय

‘नाथांचे वाङ्मय’ पाहिल्यास त्यात कांही ‘आकरग्रंथ’ आहेत व कांही ‘प्रकरण ग्रंथ’ आहेत. ज्यांत सर्व सिद्धान्तांचा प्रसंगोपात्त ऊहापोह असतो त्याला ‘आकर ग्रंथ’ म्हणतात आणि विवक्षित सिद्धान्तांचा ऊहापोह करणाऱ्या ग्रंथाला ‘प्रकरण ग्रंथ’ म्हणतात. नाथभागवत, भावार्थरामायण हे दोन नाथांचे आकर ग्रंथ आहेत. आणि चिरंजीवपदाभ्यास, आनंदलहरी, हस्तामलक, चतुःश्लोकीभागवत इत्यादि प्रकरण ग्रंथ आहेत.

कोणत्याहि ज्ञानाचा प्रांत घ्या, त्यात ते ज्ञान ज्यांना अवगत नाही अशा अज्ञान्याकरिताच असते. त्या ज्ञानाचे जाणते पुरुष अज्ञान्यांना सज्ञान करण्याकरिता ग्रंथ करीत असतात. वेदान्तग्रंथाहि वेदान्तग्रंथात जे ज्ञान सांगितले आहे, ते ज्यांना माहित नाही त्यांना ते प्राप्त करून देण्याकरिता निर्माण झाले. मूळ परमेश्वराने उपनिषदादि ग्रंथातून प्रकट केलेले ज्ञान, मराठी वाचकांकरिता नाथादि संतांनी प्राकृतातून सांगितले. ज्ञान सर्व एकच आहे; म्हणून संस्कृत ग्रंथापासून ज्ञान होऊन जसे पुरुष तरतात, तसेच नाथादिकांचे प्राकृत ग्रंथ वाचूनहि गुरुकृपेने मनुष्य तरू शकतो. म्हणून संस्कृताभिमान व्यर्थ होय असे नाथांनी स्पष्ट सांगितले आहे.

श्रीनाथादि संतांच्या वाङ्मयातून विशेषतः परमार्थाची शिकवणूक अधिक दिसून पडते. याचे कारण हे आहे की मनुष्याला जे कळते ते शिकविणे यात शिक्षण कांहीच नाही. मनुष्याला स्वाभाविक रीत्या जे समजत नाही व जे त्याच्या कल्याणाचे आहे तेच शिक्षण त्याला दिले पाहिजे.

संसार करणे व विषयसुख भोगणे हे ज्ञान प्रत्येक प्राण्यास त्याच्या योनीप्रमाणे स्वाभाविक आहे. हे सांगण्याची जरूरी नाही. पण आपले आत्यंतिक कल्याण कशात आहे व आपल्या अन्तःकरणात जी अखंड सुखाची व कायमच्या दुःखनाशाची सुप्त इच्छा आहे ही कशाने शांत होईल, याचे ज्ञान मनुष्याला मुळीच नाही. कोणत्याहि भौतिक विषयसुखाच्या प्राप्तीचा मार्ग येथे कुचकामाचा आहे.

आपले आत्यंतिक कल्याण कशात आहे हे समजून घेऊन, त्याच्या साधनाला लागल्याखेरीज मनुष्याला कायमचे सुख प्राप्त होऊन, तो कायमचा दुःखातून सुटावयाचा नाही; हे जाणून सर्व संतांनी प्रामुख्याने आत्यंतिक सुखाच्या मार्गाचाच उपदेश केला आहे. तरी भौतिकसुखाच्या मार्गाचा उपदेश करणे त्यांनी सोडले असा अर्थ नाही. आत्यंतिक सुखप्राप्तीच्या आड येणार नाही अशा रीतीने तोहि प्रयत्न करावयाला मोकळीक देऊन तो कशा रीतीने करावयाचा याचाहि मार्ग त्यांनी दाखविला आहे.

मनुष्याला 'मी सर्वसमर्थ' आहे असे वाटत नाही व तो त्याचा वर्तमान प्रयत्न, पूर्वप्रयत्नाने बद्ध आहे. अशा स्थितीत त्याचा वर्तमान प्रयत्न कसा सिद्धीस जाणे शक्य आहे? एकतर त्याने सर्वसमर्थ व्हावे किंवा सर्वसमर्थाचे साह्य घ्यावे. यावाचून दुसरा मार्ग नाही. व्यावहारिक दृष्ट्या कांही काल, असा प्रयत्न करणारा पुरुष निष्क्रिय दिसेल, पण कोणत्याहि ध्येयप्राप्तिकडे तीव्र चित्त लागल्यावर दुसरीकडे निष्क्रियता येणे अपरिहार्य आहे. परीक्षेस बसणारा मुलगा घरची कामे करीत नसतो, किंवा देशहितार्थ देह झिजविणाऱ्या कोण्या पुरुषाने आपल्या कुटुंबाकडे लक्ष दिले आहे? उतावीळपणाने प्रयत्न करणाऱ्यापेक्षा विचार करून व दूरवर त्याचे परिणाम काय होतील ही दूरदृष्टि ठेवून प्रयत्न करणाराहि निष्क्रिय भासतो. तसेच **संतांचे वाङ्मय अदूरदृष्टि मनुष्यांना निष्क्रिय बनविणारे भासते, तर दूरदृष्टि पुरुषांना तेच प्रयत्नाची योग्य दिशा दाखविणारे वाटते.**

वेदान्तासारखे प्रयत्नवादी शास्त्र कोणतेच नाही. "तुम्हीच सर्वसमर्थ आहा. तो आपला मूळचा सर्वसमर्थपणा तुम्ही मिळवा. तो मिळविला असतां तुम्हाला कोणाचेच साह्य नको. किंवा सर्व ब्रह्माण्ड तुम्हाला साह्य करील. यालाच ब्रह्मपदप्राप्ति म्हणतात. ही पदप्राप्ति झाली असता जे निष्क्रिय तेच सर्वसमर्थ आहे, असा अनुभव येतो. अथवा सर्वज्ञ व सर्वसमर्थ अशा परमेश्वराचे निष्कपट अंतःकरणाने शक्तिसाह्य घेतल्यास आपला कोणताहि प्रयत्न सफल होतो." हेहि वेदान्ताचे सांगणे आहे. भगवद्गीतेत सर्वत्र 'परमेश्वराला शरण जा', असा उपदेश करून शेवटी,

"यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः"

या श्लोकात, जेथे आपला प्रयत्न व त्या प्रयत्नाला परमेश्वराचे साह्य आहे,

कोणताहि प्रयत्न सिद्धीस गेल्याखेरीज राहत नाही, असे सांगितले आहे.

'आपल्या प्रयत्नास परमेश्वर सहकारी आहे' असे नुसते समजल्याने परमेश्वराचे साह्य मिळत नसते. परमेश्वराचे साह्य मिळविण्याचे मार्ग "तदर्थं कर्म कौन्तेय..." इत्यादि श्लोकांतून सांगितले आहे. समर्थानीहि,

"सामर्थ्य आहे चळवळीचे ।... परि तेथे भगवंताचे । अधिष्ठान पाहिजे ॥"

या ओवीत असेच सांगितले आहे. चळवळ करणे म्हणजेच भगवंताचे अधिष्ठान असणे नव्हे, तसे असते तर "परि" या पूर्वपक्षव्यावर्तक व पक्षान्तरबोधक अव्ययाचा उपयोग निरर्थक होतो. "परि" या अव्ययाने 'चळवळ' या पूर्वपक्षाचे व्यावर्तन करून भगवंताचे "अधिष्ठान" हे निराळे सांगितले. ते भगवंताचे अधिष्ठान म्हणजे काय याचा समर्थानी,

"पहिले ते हरिकीर्तन । दुसरे ते राजकारण"

या ओवीत स्पष्टीकरण केले आहे. हरिकीर्तनादिक, भगवंताचे साह्य मिळविण्याचे जे प्रयत्नमार्ग आहेत ते करून भगवंताचे साह्य मिळवावे व नंतर चळवळ करावी म्हणजे कोणताहि व्यावहारिक प्रयत्न सफल होतो असा सर्व आर्षशास्त्रांचा व सर्व नाथादि सत्पुरुषांचा उपदेश आहे.

नाथांचे अद्वैतमत

'ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या जीवो ब्रह्मैव नापरः'

ब्रह्म अविनाशी आहे आणि जीव ब्रह्मरूप आहे, तो ब्रह्माहून निराळा नाही. हा आचार्यसिद्धान्त नाथांनीहि मान्य केला आहे. यालाच अद्वैतमत म्हणतात.

जीव, जगत, ईश्वर किंवा ब्रह्म या तिघांपैकी जीव, जगत् हे दोन पदार्थ आपल्याला प्रत्यक्ष आहेत व ईश्वर हा पदार्थ सर्व जीवांचा व जगाचा शास्ता म्हणून अनुमानाने व शास्त्रावरून आपण मानतो. प्रत्यक्ष त्याचा अनुभव नाही. हा प्रत्यक्ष अनुभव आणून देणारे वेदान्तशास्त्र आहे. एका ईश्वरावाचून सर्व जीव आपल्या खऱ्या स्वरूपाला न जाणणारे आहेत व आपल्या मूळ खऱ्या स्वरूपाच्या विरुद्ध त्यांनी आपल्या स्वरूपाची कल्पना करून घेतली आहे.

'आत्मत्वाचा विसरू । तेणें 'मी देह' हा अहंकारू ।

श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा,.....(२९)

तेणें अहंकारे संसारु । अतिदुस्तरु थोरावे ॥' (ए. भा. अ. ३-६३)

मूळात जीव ब्रह्मस्वरूप आहे म्हणजे तो अविनाशी, चैतन्यस्वरूप व सुखस्वरूप आहे, तो कर्ता नाही, भोक्ता नाही, त्याला दुःख नाही, तो सर्वव्यापक आहे, त्याच्यावाचून दुसरी वस्तु नाही. तो काल, देश, वस्तु यांच्या मर्यादेच्या बाहेर आहे, पण तोहि आपली स्वरूपस्थिति विसरला आणि नामरूपात्मक मायेला सत्यत्व देऊन म्हणजे आपल्या अस्तित्वाबरोबर त्यांच्या अस्तित्वाचीहि कल्पना करून आपल्या कल्पनेनेच द्वैतप्रपंच निर्माण केला -

'नामरूपाचिये भडसे । कल्पनावशें माया वाटे' (ए. भा. अ. ३-६६)

नामरूपे भासली की, त्याला आपण आपल्या कल्पनेने जगत् हे नांव देतो. या नामरूपाच्या भासाचे ठिकाणी जितके आपण आसक्त होऊ तितके तितके आपण आपले खरे स्वरूप विसरून मायाभ्रांतीला दृढ करित जातो. नाना नामरूपांच्या ठिकाणी नाना वस्तूंच्या अस्तित्वाची आपण कल्पना केली असल्याने, नामरूप बदलले की आपल्याला नाना वस्तूंच्या उत्पत्तिनाशांचा प्रत्यय येऊन, त्यांच्या ठिकाणाच्या आसक्तीमुळे, प्रियवस्तुवियोगाचे व अप्रियवस्तुसंयोगाचे दुःख अनुभवाला येते.

“तत्त्वान्यतत्त्वाभ्यामनिर्वचनीये नामरूपे मायाशब्देनाभिलप्येते”

आचार्यांनी नामरूपालाच माया म्हटले आहे.

“ब्रह्म पूर्वी एकाकी एक । तेचि केवि झाले अनेक ।

तो मायायोग परिपाक ।”

(ए. भा. अ. ३-६९९)

नाथहि एकाकी परब्रह्म नामरूपाने बहुरूप झाले म्हणजे नामरूपे हे मायेचे स्वरूप होय, असे म्हणतात.

ही नामरूपी माया, परब्रह्माचे ठिकाणी,

“जेवि नभी नीलिमेचे भान । तेवि ब्रह्मीं माया नांदे संपूर्ण”

नसताच विपरीत भास आहे असे नाथ म्हणतात. नाथादि संतांच्या व आचार्यांच्या वेदान्तमताचा विचार केला असता, या मायेचे जे वर्णन सापडते, ते दोन प्रकारचे आहे;

'विद्या अविद्या निजस्वभावी । जीवशिवांची भेदपदवी'

(३०),..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध

लेखसंग्रह एक अविद्या व दुसरी विद्या. विपरीत ज्ञानाला 'अविद्या' म्हणतात व यथार्थ ज्ञानाला 'विद्या' म्हणतात.

१. आपल्या स्वरूपाचे विपरीत ज्ञान ज्या जीवाला आहे त्याला अविद्या आहे. ही भ्रांतिरूप आहे. हिलाच भ्रांत कल्पना किंवा विपरीत कल्पना म्हणतात. तोच अज्ञानी जीव होय.

२. ज्याला आपल्या स्वरूपाचे यथार्थ ज्ञान आहे त्याला विद्या उपाधि आहे. त्याला ज्ञानी म्हणतात.

एकच माया ज्ञानी व अज्ञानी यांना भिन्न भिन्न भासते. श्रीज्ञानेश्वरमहाराजहि, “जिती अविद्या ऐसी । अन्यथा बोधाते गिवसी ।

तेचि यथाबोधेसी । निमाली उठी ॥”

(अमृ. अ. ३-१०)

जोपर्यंत आपण आपल्याविषयी भलतीच विपरीत कल्पना करितो तोपर्यंत त्या कल्पनेला अविद्या म्हणावयाचे व जेव्हा आपण आपल्याविषयी खरी कल्पना करू तेव्हा ती विद्या म्हणावयाची.

“अहंब्रह्म ही पूर्ण स्फूर्ति ।

ही विद्या होय आणि ती विसरून,

“ते अहंकारले देहाकृति । देहाभिमाने निश्चिती ।

जीव म्हणती वस्तूते” (ए. भा. अ. ३-७०१)

ही अविद्या होय.

मानसोन्मादात जसा रोगी प्रथम धट्टाकट्टाच असतो, पण त्याला मी रोगी आहे असे कल्पनेनेच वाटते, प्रकृतीत कांही फरक पडत नाही. त्याप्रमाणे जीवाच्या मूळ सच्चिदानंद ब्रह्मस्थितीत अविद्यारूपी विपरीत कल्पनेने कांही फरक पडत नाही. नुसती तो आपल्याविषयी विपरीत कल्पना करून घेतो. ब्रह्मस्वरूपावर असा विपरीत कल्पनारूपी भास भासणे यालाच जीवदशा म्हणतात व तो भास, ज्या सच्चिदानंद ब्रह्मस्वरूपावर भासतो, त्याशी ऐक्य करून त्या भासाकडे पाहिल्यास “जैशा घृताच्या कणिका । घृतेसी नव्हती आणिका ।”

“जेवि सुवर्णी अलंकार । तंतुमाजी पटाकार ।”

“भिंतीवरी भासे चित्र ।”

याप्रमाणे भासहि सच्चिदानंद स्वरूपच दिसावयाला लागतो.

सारांश, आपल्याला जीव जगत् हे दोन पदार्थ, जे आज ब्रह्म धर्माहून विपरीत धर्माचे दिसतात तेच पुढे ब्रह्मधर्माचे आहेत, असा अनुभव येतो. यालाच ब्रह्मसाक्षात्कार म्हणतात. ब्रह्माचा अनुभव आपल्याला जीव - जगाहून निराळ्या ठिकाणी घ्यावयाचा नसून जीव - जगतालाच ब्रह्मस्वरूपाने अनुभवावयाचे असते. जीव - जगत् ब्रह्मस्वरूप आहेतच, आपण तसे त्यांना समजत नाही. ही जीवजगताविषयीची कल्पना खोटी म्हणजे नाममात्रच आहे. वस्तुतः तिने कांही फरक केला नाही; म्हणूनच मायेचे वर्णन करताना, “नुपजेल्याचे श्राद्ध करणे । तैसी सांगणे महामाया” “निजछायेचे शिर फोडा । आकाशाची त्वचा काढा” “आकाशाची सुमने । सुवासें की वासहीने”

मायेचे अर्थहीन शब्दमात्र अस्तित्व मानलेले आहे. वेदान्तात मायेचे अवडंबर माजविले असले तरी तिला कोठे सत्य मानिले नाही. विपरीत कल्पनारूपी माया खोटी व तिच्या योगाने भासणारे जीव - जगत् यांचे निराळेपण अर्थात् खोटेच राहणार.

आमचे पुष्कळसे आधुनिक विद्वान् ‘जीव जगत् खोटे आहे - मिथ्या आहे’ या वेदान्ताच्या प्रतिपादनावर फारच रुष्ट झालेले दिसून येतात. हे प्रतिपादन मनुष्याला प्रयत्नशून्य बनविणारे असल्याने राष्ट्रोद्धाराला विघातक आहे, असे त्यांचे म्हणणे असते. अशा लोकांची वेदान्त्यांना कीवच करावी लागते.

वेदान्तशास्त्र हे कोणत्याहि गोष्टीची तात्विक मीमांसा करणारे शास्त्र आहे. तात्विक मीमांसा कोणताहि उद्देश मनात धरून होऊ शकत नाही. ती करीत असताना कोणाच्या रागलोभाचा मुलाहिजा ठेवूनहि चालावयाचे नाही. तसे केले असता निःपक्ष तात्विक मीमांसेला बगलच मिळते.

वेदान्तात जीव - जगत् यांचे तात्विक स्वरूप काय, याचा विचार केला आहे व हा विचार करताना जीव - जगत् - ब्रह्म यांच्या स्वरूपाचा काय निर्णय ठरतो हे अगदी काटेकोरपणे पाहिले आहे. सत् म्हणजे अविनाशी, चैतन्यस्वरूप आणि आनंद हे ब्रह्माचे धर्म सांगितले असून त्यापासून जीव - जगत् प्रकट होतात असे सर्वांचे म्हणणे आहे.

लेखसंग्रहब्रह्म अपरिणामी आहे म्हणजे त्यापासून विरुद्ध धर्माची कोणतीहि वस्तु उत्पन्न होऊच शकत नाही. जगत् नाशिवंत, जड व दुःखरूप आहे. असे जगत् अविनाशी चैतन्यापासून कसे निर्माण होणे शक्य आहे ? हे शक्य नाही म्हणूनच ‘ब्रह्मापासून जगत् झाले’ हा जो श्रुत्यादिकांनी ब्रह्मजगताचा कार्यकारणभाव दाखविला आहे तो सत्य नसून जगत् ब्रह्मस्वरूप आहे, ब्रह्माहून ते निराळे नाही, असा या कार्यकारणभावाचा अर्थ आहे. ‘वस्तुतः जगत् ब्रह्माहून निराळी वस्तु नव्हे’ असा आचार्य व श्रीज्ञानेश्वर नाथादि संतांनी अर्थ केला. जगत् मिथ्या आहे या आचार्यांच्या वेदान्तातील सिद्धान्ताचाहि हाच अर्थ आहे, असे उपनिषद्भाष्यावरून दिसून येईल.

“न विश्वं नाम पुरुषादन्यत्किंचिदस्ति” (मुंडक २-१-१०)

जगत् म्हणजे ब्रह्माहून निराळा पदार्थ नव्हे.

“अब्रह्मप्रत्ययः सर्वोऽविद्यामात्रो रज्ज्वामिव सर्पप्रत्ययः”

जेथे जेथे अविनाशी, चेतन, आनंद या प्रत्ययाहून निराळा प्रत्यय येईल तो तो खोटा प्रत्यय समजावयाचा. ‘(दोरीवर भासणाऱ्या सर्पाप्रमाणे)’ याचा स्पष्ट अर्थ असा की, आज आपण विनाशी, जड व दुःखरूप असे जे जगत् अनुभवतो, ते अविनाशी, चैतन्यरूप व आनंदरूप अनुभवाला आले पाहिजे. जगत् म्हणून काही परमेश्वराहून निराळी वस्तु आहे किंवा निराळ्या धर्माची वस्तु आहे असे न पाहता किंवा न समजता जगत् ब्रह्मस्वरूप पाहणे, यालाच वेदान्तात जगत् मिथ्या पाहणे, जगताचा त्याग करणे म्हणतात.

याप्रमाणे जगताला ब्रह्मस्वरूपाने पाहणारी ज्ञानदृष्टि लाभल्यावर पुरुष ज्ञानी म्हटला जातो. अशाहि स्थितीत तो जगाच्या उपयोगाचा राहत नाही असे नाही. ज्ञानी पुरुषाहि प्रारब्धानुसार व्यवहार करतोच. अज्ञानी पुरुष प्रारब्धानुसार व्यवहार करतो व वासनेनुसारहि निरनिराळा प्रयत्न करितो. ज्ञान्याचा व्यवहार फक्त प्रारब्धानुसारच शिल्लक राहतो, एवढाच फरक.

“अदृष्टा अधीन जे शरीर । तेथ आलियाहि हरिहर ।

अन्यथा न करवे अणुमात्र । हे वेदशास्त्र संमत ॥”

हा ‘सामान्य सिद्धान्त’ आहे. पण वेदान्त प्रयत्नवादी असल्यामुळे, त्याचा ‘विशेषसिद्धान्त’ असा आहे की,

“यत्र योगेश्वरः कृष्णो, यत्र पार्थो धनुर्धरः । तत्र श्रीर्विजयो भूतिः”

परमेश्वराचे साहाय्याने पुरुष कोणताहि प्रयत्न सिद्धीस नेऊ शकतो. बहुतेक पुरुष परमेश्वरसाहाय्यपूर्वक प्रबल प्रयत्न करणारे नसतात; म्हणून त्यांच्या फळात कोणीहि कांही फरक करू शकत नाहीत. जे कोणी परमेश्वराचे साहाय्य मिळवून प्रयत्न करतील त्यांचा प्रयत्न केव्हाहि सफल होतो, असा सर्व वेदान्ताचा मतितार्थ आहे. हाच अर्थ श्रीज्ञानेश्वरमहाराजांनी,

“तैसा औदार्याचा कुरुठा । श्रीकृष्ण आपु जाहलिया सुभटा ।

कां सर्व सुखाचा वसौटा । तोचि नोहावा” (ज्ञा. ५-१२)

या ओवीत सांगितला आहे.

‘प्रारब्धं नियतिर्वापि महेशविमुखे भवेत्’

प्रारब्धाची किंवा नियतीची सबब परमेश्वर विन्मुखाकरिता आहे, असे वेदान्तात दुसरे वचन आहे, असो.

परमेश्वराहून जीव - जगत् ह्या वस्तूंना यत्किंचित् जरी निराळे अस्तित्व दिले तर परमेश्वर, जीव, जगत् या तिन्ही वस्तु मर्यादित होतात. ही मर्यादा तीन प्रकारची आहे. देशमर्यादा, कालमर्यादा, वस्तुमर्यादा.

१- कोठे वस्तु असणे व कोठे नसणे ही देशमर्यादा होय.

२- केव्हा वस्तु असणे व केव्हा नसणे ही कालमर्यादा होय. आणि

३- वस्तु-वस्तु भिन्न असणे ही वस्तुमर्यादा होय.

परमेश्वराहून जीव - जगत् निराळे मानल्यास वस्तुमर्यादा आली. मग परमेश्वरवस्तु सर्वव्यापक होणार नाही. सर्वव्यापक वस्तुवाचून सर्व मर्यादित वस्तु नाश पावतात. मग जीवजगताबरोबर परमेश्वरहि विनाशी होईल. विनाशीभाव वेदान्ताच्या दृष्टीने जरी काल्पनिक असला तरी विनाशीअविनाशी हे सापेक्ष भाव असल्यामुळे मुळात अविनाशीभाव असल्याखेरीज काल्पनिक विनाशीभावाचीहि प्रतीति येणे शक्य नाही. खोट्या आभासालाहि खऱ्याचा आधार पाहिजे. सर्व भावांचा विनाश जाणणारा, अर्थातच अविनाशी असावा लागतो. अविनाशी भावच मानू नये असे म्हणता यावयाचे नाही. अविनाशी भावच सर्वांचा विनाश व आपला अविनाश जाणते. यालाच सच्चित् म्हणतात व सतावाचून चित् राहत नाही व चितावाचून सत् राहू शकत नाही. यालाच प्रेम म्हणतात. अशा या सच्चिदानंद

ब्रह्मविचार विचार केल्यास तिच्याबरोबर दुसऱ्या सत्य वस्तूच्या अस्तित्वाचा अंगीकार करता येत नाही.

ही सच्चिदानंद परब्रह्म वस्तु वेदान्तात सर्वसमर्थ मानली आहे. तेव्हा तिला आपल्यापासून किंवा आपणच विनाशी, जड जगत्स्वरूप होण्याला काय हरकत आहे असाहि कित्येक आक्षेप घेतात. पण तो फोल आहे. कारण परब्रह्मवस्तु अविकृत आहे. पुनः कोणत्याहि वस्तूची शक्ति स्वविघातक होऊ शकत नाही. तशीच परमेश्वराची शक्तीहि त्याला विघातक होऊ शकत नाही. अविनाशी परमेश्वरापासून विनाशी जगत् उत्पन्न होते म्हणताना, जर परमेश्वर नित्य अविनाशी आहे तर त्यापासून विनाशी जगत् उत्पन्न होणे किंवा तोच विनाशी जगत्स्वरूप होतो ही कल्पनाच मनात येऊ शकत नाही. तेव्हा जगत्स्वरूपाने त्याचा आविर्भाव खोटाच म्हणावा लागतो. सारांश, जीवजगत् जोपर्यंत आपण सच्चिदानंदस्वरूप समजत नाही तोपर्यंत सदब्रह्माहून ते निराळे पडत असल्यामुळे, असतच मानावे लागते; आणि आपल्या विपरीत कल्पनेने जगासह आपली ब्रह्मस्वरूपता विसरून आपण सच्चिदानंद ब्रह्माहून अलग पडल्यामुळे, सच्चिदानंदाच्या विरोधी, विनाशी, जड, दुःख इत्यादि धर्म आपल्यावर ओढवून घेतो. हेच सर्व दुःखाचे मूळ आहे. म्हणून आपल्या ठिकाणी असलेली आपल्या विषयीची व जगाविषयीची विपरीत कल्पना आपण घालविली पाहिजे, तेव्हाच या सर्व दुःखातून कायमचे सुटू याच विचाराने वेदान्तशास्त्र प्रवृत्त झाले आहे.

दुःखातून सुटण्याचा उपाय

नसलेली खोटी वस्तु ‘आहे’ असे मानून चालणे व त्यावर सुखार्थ आसक्ति ठेवणे, हेच सर्वस्वी आपल्या दुःखाला कारणीभूत असते. जगत् म्हणून मुळी स्वतंत्र वस्तु नाही. ती आहे असे आपण मानतो व तेथे आसक्ति ठेवतो. यामुळेच खोट्या मृगजळाचे पाठीमागे ‘पाणी आहे’ अशा भावनेने धावणाऱ्या मृगाप्रमाणे आपण दुःखी होतो. यातून सुटण्याचा उपाय म्हणजे तात्विक विचार करणे आणि त्या विचाराने जी वस्तु खोटी ठरेल तिची आसक्ति सोडणे व जी वस्तु खरी ठरेल तिचे प्रेम करणे.

प्रेम आपला स्वभाव आहे. तो नाहीसा होऊ शकत नाही. तात्विक विचाराला वेदान्त किंवा ब्रह्मविचार म्हणतात व खऱ्या ठरणाऱ्या ब्रह्मवस्तूवर

श्रीसंत गुलाबरावमहाराज व नामनिष्ठा,.....(३५)
 स्वाभाविक प्रेम बसणे याला भक्ति म्हणतात. वेदान्तात ब्रह्मविचार करण्याच्या दोन पद्धती आहेत. एकीला 'व्यतिरेक' व दुसरीला 'अन्वय' म्हणतात. ब्रह्म जीव - जगद्रूपाने आपल्याला भासते. त्या ब्रह्माचे शास्त्राने सांगितलेले सच्चिदानंद स्वरूप शोधण्याकरिता, आपल्याला जीवजगताच्या स्वरूपाचा शोध करण्यावाचून दुसरे कोठे जावे लागत नाही.

नाथांचे मते ब्रह्मस्वरूप

तैत्तिरीयोपनिषदात आचार्यांनी "सत्यज्ञानमनन्तं ब्रह्म" या श्रुतीवर भाष्य करिताना "सत्यमिति यद्रूपेण यन्निश्चितं तद्रूपं न व्यभिचरति" सदासर्वदा एकरूप असणे म्हणजे केवळ सत्तारूप, "ज्ञानं ज्ञप्तिरवबोधो भावसाधनो ज्ञानशब्दो न तु ज्ञानकर्तृ" केवळ ज्ञानस्वरूप, (ज्यात स्वतःची किंवा दुसऱ्याची 'ज्ञातता' उत्पन्न होत नाही असे 'ज्ञान') आणि "आनंदानंदिनोश्चाविभागोऽत्र" केवळ आनंदरूप असे ब्रह्माचे स्वरूप मानिले आहे. नाथांनीहि परब्रह्माचे असेच वर्णन केलेले आहे. "शून्यत्व सांडुनि गगनें । सर्वत्र सदा असणे ।

तैसा आत्मा पूर्णपणे । सर्वदा सर्वा" ॥ (स्वात्मसुख १७)

ज्या विशेषणाने प्रत्येक पदार्थ आपण निरनिराळा समजतो तो विशेषण काढून टाकला असता जे नुसते अस्तित्व राहते तीच परब्रह्माची सद्रूपता होय. "सांडुनि ज्वाळा काजळा । दीप प्रकाश उमाळा । असे तैसी आत्मकळा । कळातीत ॥"

आपल्या ज्ञानातील विशेषांश काढून टाकला असता, जी चिन्मात्रता शेष राहते तेच ज्ञानरूप ब्रह्म होय.

"कां रसनेविण फुडी । ते सदा सर्वांगे गोडी ।

भोगिजे जै आवडी । ते स्वानंदसुख ॥"

भोक्तृत्वावाचून जे सुख तो ब्रह्मानंद होय. असे हे ब्रह्मस्वरूप निर्विकार, निर्विकल्प आहे असे नाथांचे म्हणणे आहे. जोपर्यंत आपण आपले खरे स्वरूप जाणत नाही, नामरूपाने भासणारा जगत्पसारा खरा समजतो व त्यामुळे आपणहि सत्य व जगत् पसाराहि सत्य, अशी सत्य द्वैत कल्पना करून आहो तोपर्यंत आपल्या दुःखाचा आत्यंतिक शेवट होणार नाही, असे, "द्वितीयाद्वै भयं भवति" या श्रुतीत सांगितले आहे.

८

(३६)..... श्री बाबाजीमहाराज पंडित : विविध
 'अज्ञान' पूर्णत्वे सर्वत्र एक । तेथे जो 'मी' म्हणे वेगळा देख ।

तेचि अज्ञान भयजनक । दुःखदायक अतिद्वंद्वे" ॥ (ए. भा. २-४४९)

असे नाथांचेहि म्हणणे आहे. अद्वैतात एकच वस्तु शेष राहत असल्याने तेथे दुःखाचे कारणच राहत नाही. एका अद्वैत निर्विकल्प ब्रह्मावाचून बाकी सर्व संसार-दुःखादि पदार्थ कल्पनामात्र अस्तित्वरूप मानावे लागतात.

पुष्कळसे आधुनिक विद्वान् जगतादि पदार्थांचे कल्पनामात्र अस्तित्व मानावयाला तयार होत नाहीत; पण विचार केला असता जगतादि पदार्थांना कल्पनामात्र अस्तित्वाशिवाय दुसरे अस्तित्वच मानता येत नाही, असेच दिसून येते.

अस्तित्व दोन प्रकारचे आहे. एक, कल्पना करण्यापूर्वीच अस्तित्व असणे व दुसरे, कल्पनेबरोबरच अस्तित्व निर्माण होणे.

कल्पना करणाऱ्याचे अस्तित्व कल्पनेच्या पूर्वीच मानणे शक्य आहे. कारण कल्पना करण्यापूर्वी तो असेल तरच उत्तरक्षणी कल्पना करू शकेल. अमुक आहे अमुक नाही, असे वाटणे याला कल्पना म्हणतात. कल्पना करणाराहि 'मी आहे' असे म्हणतो हे खरे, तरी पण त्याच्या बोलण्यावरूनच तो आपल्या कल्पनापूर्वसिद्ध अस्तित्वाचे दुसऱ्याकरिता ग्रहण करितो, स्वतःकरता नाही, असे स्पष्ट दिसते. "अहं बहुस्यां प्रजायेय" या श्रुतीत परमेश्वराने आपल्या बहुभवनाची कल्पना केली, असे जे सांगितले आहे, त्यावरून बहुभवनापूर्वी परमेश्वर एकरूपाने जो अकाल्पनिक होता तो काल्पनिक बहुरूप झाला; म्हणून अद्वैत सिद्ध असून द्वैत हे काल्पनिक ठरते. कल्पना करणारा अकाल्पनिक ठरतो व बाकीचे कल्पनामात्र अस्तित्वरूप ठरते.

"आपली कल्पना संपूर्ण । ते माया जाण नृपवर्या ।" (ए. भा. ३-६७)

असे नाथ म्हणतात. म्हणूनच प्रपंचाला जाणणाऱ्या ज्ञानावाचून सर्व प्रपंच मायिक आहे असे सर्व आचार्यादिकांनी म्हटले आहे. हा काल्पनिक प्रपंच आपण सत्य म्हणजे अकाल्पनिक समजतो व तेथे प्रेम करतो, हेच आपल्या दुःखाचे मूळ आहे. नाथ म्हणतात.

"हा प्रपंच मुळीं झाला नाही । हें कळलें ज्याच्या ठायीं ।

तोचि देहीं विदेहि । निरस्तोपाधि पाही तो एक ।" (हस्तामलक ११७)

सारांश, ज्ञानस्वरूप आत्म्याहून जीव - जगत् ह्या स्वतंत्र निराळ्या वस्तु आहेत हा समज संपूर्ण नाहीसा होऊन
 “भिंतीवेगळे चित्र नुठी । तेवि मजवेगळी न दिसे सृष्टी ।
 मी जगद्रूप जगजेठी । माझिया निजपुष्टी जगत्व जगा ॥”
 “जगाचे जें नामरूप । तो मी परमात्मा चित्स्वरूप ।
 माझ्या निजांगाचें स्वरूप । तें विश्वरूप स्वयें भासे ॥”

याप्रमाणे जगत्-जीव पूर्ण ब्रह्मस्वरूप आहेत असे प्रत्ययाला आले पाहिजे. द्वैताची लवलेहाहि कल्पना न येणे - म्हणजे सच्चिदानंद ब्रह्माहून दुसरे कांही आहे असे यत्किंचित् कल्पनेत न येणे - याला निर्विकल्प अवस्था म्हणतात. अशी अवस्था झाली म्हणजे दुःख केव्हाहि भासावयाचे नाही. ही अवस्था प्राप्त होण्याकरिता द्वैताच्या सत्यत्वबुद्धीचा सपशेल नाश होणे अवश्य आहे. हेच जगत् मिथ्या आहे अशा शब्दाने वेदान्तात सांगितले जाते. वेदान्तात “जगत् मिथ्या आहे” या वाक्याचा अर्थ, जगत् ब्रह्माहून यत्किंचित् निराळे नाही, ते पूर्ण ब्रह्मस्वरूपच आहे, असा आहे; हे मागे सांगितलेच आहे.

भक्ति मुख्य साधन

“निर्विकार स्वरूपप्राप्ती । अवश्य पावणें आहे चितीं ।
 तें करावी भगवद्भक्ती । उत्कटा प्रीति अविश्रम” (ए. भा. अ. ३-७३८)

नाथांचे व सर्व साधुसंतांचे मते ही निर्विकल्प अवस्था सगुण परमेश्वरभक्तीवाचून प्राप्त होऊ शकत नाही. स्वतःच्या प्रेमासारखे किंवा तेहि गौण करून

“जीवाहूनिही वरौती । माझे ठायी अत्यंत प्रीती”

असे परमेश्वराचे अत्यंत उत्कट व अविश्रांत प्रेम करणे याला नाथ ‘भक्ति’ म्हणतात.

एका परमेश्वरभक्तीने सर्व पुरुषार्थ साधतात, असे संतांचे म्हणणे असून
 “या वै साधनसंपत्तिः पुरुषार्थचतुष्टये ।

तया विना तदाप्नोति नरो नारायणाश्रयः ।”

असा पुराणांचाहि दावा आहे. साधुसंतांनी तिचाच प्रामुख्याने पुरस्कार

केला. पण हे परमेश्वरप्रेम सर्वानाच उपजत असते असे नाही. आत्मप्रेम सर्वानाच आहे. तेच आत्मप्रेम - आत्मा व परमात्मा एकच असल्यामुळे, हे प्रगट गुह्य जाणून, भगवंताचे ठिकाणी बसेल असे उपाय करणे भाग पडते. ते उपाय म्हणजे भगवद्भक्ति प्रधान ठेवून आत्मविचार करणे, विषयवैराग्याचा अभ्यास करणे, सत्संग करणे, श्रीगुरुपदिष्ट होणे, हे होत. ह्या सर्व उपायांचा नाथांनी आपल्या ग्रंथातून मुमुक्षुकरिता उपदेश केला आहे. एकनाथी भागवतात नाथांनी निरनिराळ्या ठिकाणी मूळग्रंथाच्या अनुरोधाने ते ते साधन विस्तृत मांडले आहे. आणि प्रकरण ग्रंथातहि कांही विशिष्ट साधनांचा ऊहापोह केला आहे. परमार्थातील साधनश्रेणीचा विचार केल्यास पुढीलप्रमाणे त्यांचा क्रम दिसतो.

“मदर्पणें आवश्यक । करावे नित्यनैमित्तिक ।

तेचि चित्ताचे शोधक । साधन मुख्य परमार्था ।” (ए. भा. १०-६१)

प्रथम भगवत्प्रीत्यर्थ म्हणजे भगवत्प्राप्त्यर्थ विहिताचरण करणे. गीतेतहि असेच विधान आहे. श्रीज्ञानेश्वर महाराजहि

“म्हणोनि आपले विहित । तेंचि देवाचे मनोगत ।

ते आचरतां निभ्रांत । सांपडे तो ॥” ज्ञा.अ.१८

असेच म्हणतात. गीतेत यालाच कर्मयोग हे नांव दिले असून भागवतादिकात याला भक्तियोग हे नांव आहे. ही भक्ति कर्ममिश्रित असल्यामुळे याला गौणभक्ति म्हणतात.

या स्वधर्माचरणाने मग

“यापरी स्वधर्में जाण । ज्याचें शुद्ध अंतःकरण ।

तो विषयीं उदासीन । हें ओळखण तयाचीं ॥” एक.भा.१०-७४

अशा निष्काम कर्मयोगाने म्हणा, अगर गौणभक्तियोगाने म्हणा, चित्त शुद्ध होते. चित्त शुद्ध झाल्याचे लक्षण असे आहे की विषयाचा वीट येऊन चित्त विषयाविषयीं उदासीन होणे व भगवंताकडे व त्याच्या स्वरूपविचाराकडे चित्त लावावेसे वाटणे. विषयांचा वीट हे ‘वैराग्य’ होय व स्वरूपविचाराकडे प्रवृत्ति याला ‘विवेक’ म्हणतात. हे विवेक - वैराग्य पूर्ण परमेश्वर प्राप्ति होईपर्यंत जागृत ठेवणे अत्यंत आवश्यक आहे.

“विवेकावीण वैराग्य आंधळे । वैराग्यावीण विवेक पांगळे । (चतु.भागवत.७४)
 म्हणून यांचे रक्षण न झाल्यास पुढील प्रगतिच होणे शक्य नाही. यात मुख्य वैराग्य

आहे. म्हणून त्यांचे संरक्षण मुमुक्षूने कसे करावे हे नाथांनी चिरंजीवपदात सांगितले आहे. मुमुक्षु जसा जसा परमार्थात पदाक्रमण करतो तसेतसे कामनिक लोक आपल्या कामनापूर्तीकरिता त्याची सेवा करून त्यांना विषय अर्पण करतात; पण मुमुक्षूचे ठिकाणी अनुतापपूर्वक जर प्रबल वैराग्य नसेल तर “पांचही विषय जाण । जडले संपूर्ण सन्माने ।”

पुनः साधक विषयात फसतो.

“मग जे जे जन वंदिती । तेचि त्याची निंदा करिती ।”

असे असूनहि “अनुताप नुपजे चिती” व पूजा, सत्कार करणाऱ्यांच्या ममतेत गुंतून राहतो. मान, अपमान त्या गोष्टी प्रारब्धाधीन आहेत खऱ्या, पण प्रारब्धसुखभोग भोगतानाहि मुमुक्षूने आनंद मानता कामा नये. प्रारब्धप्राप्त सुखभोग आनंदाने भोगावे असा कोठे उपदेश नाही. जनसंग, स्त्रीसंग यांपासून दूर असावे. गृहस्थाने स्वस्त्रीवाचून इतरांची संगति सर्वस्वी टाकावी. नाथ म्हणतात- “यालागीं कृष्णभक्तीशीं । ऐसी स्थिति असावी”

शास्त्र ही भगवंताची आज्ञा आहे, असे समजून ती पाळण्याची जो आपली शिकस्त करतो त्याला भगवंतकृपेने भगवत्प्रेम प्राप्त होत जाते. मुलगा आईबापांचे ऐकत नाही व आईबापावर त्याचे प्रेम आहे, असे होत नाही. स्त्री पतीचे मनोगताप्रमाणे वागत नाही, पण तिचे पतीवर प्रेम आहे, असे कोण म्हणेल! सारांश, प्रेम करणारा, ज्याच्यावर प्रेम करायचे, त्याच्या सर्वस्वी स्वाधीन झाल्याखेरीज राहत नाही. म्हणून जसजसा पुरुष भगवदाज्ञेकपरायण होतो तसतसे ते भगवत्प्रेमच वाढीला लागते. येथे एक गोष्ट मुख्यत्वे करून लक्षात ठेवावयाला पाहिजे की, शास्त्र - संतांनी भगवत्प्राप्तीची जी साधने प्रगट केली असतील त्यावर, मुलाची आपल्या आईवर जशी नितांत श्रद्धा असते, तशी पूर्ण श्रद्धा मात्र पाहिजे.

“येथे भावेविण तत्वता । परमार्थ नये हाता ।” हे निश्चित!

सत्संग

ज्या ध्येयाची प्राप्ति करून घ्यावयाची, ते ध्येय ज्यांनी गाठले त्यांची संगति करावी, असे प्रत्येक ध्येयवाद्याला वाटतेच. भगवत्प्राप्तीचे ध्येय ज्यांच्या अंतःकरणात आहे त्यांनाहि, ती भगवद्भक्ति ज्यांना झाली त्याची संगति करावी, अशी आवड उत्पन्न होते. ज्याप्रमाणे रुग्णालय हे प्रत्यक्ष वैद्यशास्त्राचे ज्ञान करून

देणारे बहुमोल साधन, तसे परमेश्वराच्या प्राप्तीकरिता लागणारे प्रेम कसे करायचे हे सत्संगीतच समजते. आपल्याहून इतरत्र खरे प्रेम करण्याची आपल्याला संवय नसल्यामुळे व प्रत्येक वस्तूवर प्रेम करतेवेळी आपले प्रेम मुख्य ठेवण्याचाच आपल्याला अभ्यास असल्यामुळे “आत्मनस्तु कामाय सर्व प्रियं भवति” भगवंताचे प्रेम कसे करावे याचे शिक्षण संतसंगीतच मिळते व संतसंगति लागल्यापासून परमार्थमार्गास खरी सुरुवात होते.

“संतसंगतीमेळे जाण । तात्काळ पावावया माझे स्थान ।

आणिक नाही गा साधन । सत्य जाण उद्धवा ।” (ए. भा. १२-४५)

प्राप्तपुरुषाची भेट होणे ही “व्याघ्रसिंहाचे दूध जोडे” याहूनहि अति दुर्लभ गोष्ट आहे. “ज्यासी भगवद्भक्तीची आवडी” लागली असेल, “त्यावरी भगवंताची आवडी” जडली असेल व “ज्याच्या पुण्याच्या कोडी” फलद्रूप झाल्या असतील, त्यांनाच भगवद्भक्तीची रोकडी भेट होते. अशा भगवद्भक्तीच्या संगतीत नामसंकीर्तन, हरिकथा इत्यादिकांची गोडी लागून ती वाढू लागते.

सद्गुरु

या संगतीतूनच एखाद्या भगवद्भक्तीच्या पुढे मार्गोपदेशक म्हणून आपला संबंध जुळतो. हीच सद्गुरुप्राप्ति होय. “दे कृष्णीं प्रीति गुरु तोचि साच” असाच नाथांनी भागवतात गुरुचा निवाडा करून त्याला शरण जाण्यास सांगितले व ज्याला पूर्णानुभव नाही व संसारकामना वाढण्यास जे कारणीभूत होतात, अशा सर्वांची नाथांनी हजेरी घेतली आहे. भागवतात सद्गुरुमाहात्म्य वर्णन पुष्कळच आले आहे; पण नाथांनी सद्गुरुमाहात्म्यपर एक ‘आनंदलहरी’ नांवाचा स्वतंत्र प्रकरणग्रंथच लिहिला आहे. ज्यांना सगुण - निर्गुण ब्रह्माचा साक्षात्कार होऊन सगुणाच्या अवीट आवडीची प्राप्ति झाली अशा महात्म्यांना शरण जाऊन निष्कपट अंतःकरणाने त्यांची सेवा करून कृपा संपादन करावी. त्यांची कृपा झाली असता चारी मुक्ती दासी होतात.

“मृत्यूचे मूळ तुटे । नामस्मरणाचे खत फाटे ।

पापपुण्याची वाढी खुंटे । धरणे उठे काळाचे ॥”

उलट

“तैसे सद्गुरुकृपेविण । पावले मोक्षाचे सदन ।

भूतभविष्यवर्तमान । ऐकिलें नाहीं जनीं कोठें ॥”

आजकाल गुरुपरंपरेचे फारच वावडे होऊ लागले आहे. खरोखर परमार्थाची अत्यंत तळमळ नसल्यामुळे व परमार्थाला संसारसुखाचे साधन करू पाहण्याची प्रवृत्ति असल्यामुळे फसवे गुरुशी संबंध येऊन फारच फसगत होते. यात खऱ्या सत्पुरुषांचा काय दोष?

“प्रारब्धवशास्तव जाण । एखादे अवचट दिसे चिन्ह ।

इतक्यासाठीं मुक्तपण । मानी कोण जगामार्जी ॥” (ए. भा. अ. ११-४७९)

साधूचे आंगी जे सद्गुण सांगितले आहेत त्यांपैकी एखादा गुण, एखाद्याचे ठिकाणी, तो साधु नसताना सुद्धा, प्रारब्धाने राहू शकतो. तेवढ्यावरून साधू म्हटला जात नाही. खरी परमार्थाची तळमळ लागली असता व आपल्या बुद्धीची घमेंड नाहीशी झाली असता परमेश्वरकृपेने खऱ्या सद्गुरुची प्राप्ति होतेच. श्रीगुरुची उपासना करतेवेळी -

“श्रीगुरुते पाहतां मनुष्यदृष्टी । ज्ञान नोहे गा त्रिशुद्धी ।

गुरुला मनुष्य मानू नये.

“श्रीगुरुचे ठायीं नीचपण । शिष्यें देखिलें असे जाण ।

अणुमात्र केलिया हेळण । ब्रह्मज्ञान कदा नुपजे त्या ।”

(चतुःश्लोकी भाग १५७)

यत्किंचित् गुरुची अवज्ञा करू नये, इत्यादि सेवेतील घातापाताविषयी नाथांनी सावधगिरीच्या सूचना दिल्या आहेत. खरोखरच ज्यांनी परमार्थ आकलन केला तो अज्ञानदृष्टीने मानव दिसत असला तरी साधकांनी -

“जो चित्सुखें सदा संपन्न । चिद्रूपीं ज्यासी समाधान ।

तो चिन्मात्राहून भिन्न । नव्हे जाण सर्वथा ॥”

अशा विचाराने श्रीगुरुला सदेह सच्चिदानंदस्वरूप पाहावे व त्यांचे ठिकाणी आत्मप्रेमवत् निःसीम प्रेम करावे. ज्याला सद्गुरुला सदेह सच्चिदानंदस्वरूप समजता येत नाही त्याला स्वतः सदेहसच्चिदानंदस्वरूप होता येणार नाही. साक्षात् ब्रह्मच मुमुक्षुकरिता श्रीगुरुरूप धारण करते. “ब्रह्मैव गुरुरूपेणावतिष्ठते ।” अशी श्रुति आहे. सद्गुरुच्या सांनिध्यात, ज्या धर्माचरणाने साक्षात् भगवान् प्रसन्न होतो, त्या सर्व धर्माचे अनायासे शिक्षण मिळते. (या शिक्षणाचे संपूर्ण वर्णन नाथांनी

भागवतात तिसऱ्या अध्यायात केले आहे.) सत्संगाची गोडी वाढू लागते. त्यावाचून मनाला कोठेच बरे वाटत नाही. कोण्या भूताचे ठिकाणी दया करावी, मैत्री कोठे असावी हे भेद कळू लागतात. भगवंताचे आज्ञेप्रमाणे सर्व भूतांचे कल्याण तो पाहतो. “धर्माणामविरोधेन सर्वेषां प्रियमाचरेत् ।”

असे भारतात सांगितले आहे. “ब्रह्मा मुंगी समसमाने” असले “तरी यथोचित विधान । सर्वथा जाण चुकेना” हे तत्व नीट उलगाडत नाही. म्हणूनच हल्ली ब्रह्मघोटाळे सुरु आहेत.

“करितां यथोचित अर्पण । जरी क्रिया दिसे भिन्न भिन्न ।

तरी अंतर श्रद्धा अभिन्न । हें मुख्य लक्षण भागवतधर्मी ॥”

(ए.भा.अ.३/३७७) (लेख.पा.१३१)

मुंगीपासून ब्रह्मदेवापर्यंत सर्व भगवद्रूप असले तरी जोपर्यंत साक्षात् अनुभव येत नाही तोपर्यंत सर्वव्यापक भगवंताने ज्या भूताशी जसे वागायला सांगितले तसे, त्याचीच इच्छा म्हणून, त्या भूताशी आपण वागले पाहिजे. सर्वभूतस्वरूप परमेश्वराशी सर्वभूतरूप परमेश्वराचे आज्ञेप्रमाणे वागण्यात त्याची आज्ञा पाळली जाते. जप- तप- स्वाध्याय- ब्रह्मचर्य इत्यादि गुणांचे यथार्थ ज्ञान होऊन ते आंगी बाणत जातात. **स्वाध्याय म्हणजे भगवन्नामाचे अखंड आवर्तन. याच्या योगाने सर्व सद्गुण आंगी बाणतात.** गुरुच्या मुखाने आत्मा व परमेश्वरस्वरूपाचा विचारहि ऐकण्यात येऊन तो स्वरूपसाक्षात्कार करून घेण्याच्या इच्छेने एकांतवास, यथालाभसंतोष यांचा अभ्यास करून स्वरूपविचारात त्याचे मन लागते. ते लागलेले मन पुनः पुनः देहावर येऊ नये म्हणून भागवतादि सात्त्विक शास्त्रांचे मनन होते. सगुण भगवंताच्या लीलांचे श्रवण, कीर्तन व त्याच्या लीला करण्यात गोडी उत्पन्न होऊन त्याचाच मनाशी व संतजनांशी संलाप सुरु होतात. अशा या अभ्यासाने “हरिकथेची महिमा कैसी । आदरें पुसत्या सांगत्यासी ।

होती पुण्याचिया राशी । पाप वोखदेसी मिळेना ।”

निःशेष पाप पाहीसे होते. पुढे या -

“साधनरूप भक्तीच्या युक्ती । पूर्ण सप्रेमे उपजे भक्ती ।”

सर्वत्र आसक्ति सुटून भक्तिप्रेमाने चित्ताला भगवत्स्वरूपाचे ठिकाणी स्थिर होण्याची इच्छा झाली की भगवंताच्या स्वरूपाचा विचार दृढ होण्यास काही प्रयास

पडत नाहीत. अलंकारावर प्रेम असले तरी सोन्याची पारख नसलेला पुरुष जसा सोन्याचे समजून पितळेच्या अलंकारावरहि प्रेम करू पाहतो, तसे सगुण परमेश्वराचे प्रेम असून परमेश्वराच्या स्वरूपाची खरी ओळख नसणाऱ्या पुरुषाचेहि होते; म्हणून अलंकाराची आवड अवीट राहण्याकरिता सोन्याची स्वरूपओळख होणे अवश्य आहे; तशी सगुणाची आवड अवीट होण्याकरिता त्याच्या निर्गुण स्वरूपाची ओळख होणे जरूर आहे. भगवद्भक्त नामदेवांना निर्गुण ज्ञानावाचून सर्व संतांनी कच्चे ठरविले, ही आख्यायिका प्रसिद्ध आहे.

व्यतिरेक ब्रह्मज्ञान

सगुणाचा स्वरूपविचार यालाच ब्रह्मज्ञान म्हणतात. तोच स्वतःच्या जीवस्वरूपाचा विचार आहे. यालाहि ब्रह्मज्ञानच म्हणतात. शेवटील जी निर्विकल्प ब्रह्मस्थिति आहे ती प्राप्त करून घेण्याकरिता ब्रह्मज्ञानविचार आवश्यक आहे. निर्विकल्प अवस्थेत द्वैतस्फुरण नाही व अद्वैतस्फुरणहि नाही. ब्रह्मज्ञानविचारात द्वैतस्फुरण मिथ्या ठरविले जाते व भक्तीने अद्वैतस्फुरण विसरले जाते, असा यांचा उपयोग आहे. द्वैतस्फुरणात जीव, जगत व ईश्वर यांचे द्वैत येते. जीव-जीव निराळे, जीव-ईश्वर निराळे, जीव-जगत निराळे, ईश्वर-जगत निराळे असे अज्ञानदशेत पुरुष मानतो. हे सर्व प्रकारचे द्वैत खोटे ठरवून सर्व एकच वस्तु आहे असे ज्या ब्रह्मज्ञानाने ठरते तो ब्रह्मज्ञानविचार करण्याची पद्धति दोन प्रकारची आहे. त्याची सविस्तर मांडणी नाथांनी चतुःश्लोकी भागवतात दाखविली आहे.

“अन्वय व्यतिरेकाचें सूत्र । साधूनि साधक पवित्र ।

स्वर्ये ज्ञालें वस्तु चिन्मात्र । सदा सर्वत्र अविनाश ॥” (च. भा. ६२१)

अन्वय व व्यतिरेक ह्या दोन पद्धती होत. देह म्हणजेच मी व नामरूपात्मक प्रपंच खरा असे जे आपण समजतो ते खोटे, हे प्रथम व्यतिरेकाने समजते. ब्रह्मस्वरूपापासून सर्व प्रपंच झाला हे सर्व शास्त्रांचे म्हणणे आहे. ब्रह्म कारण व प्रपंच त्याचे कार्य जगत्, असा त्यांचा कार्यकारणभाव आहे. नाथांना ब्रह्म व जगत् यांचा विवर्तरूप कार्यकारणभावच मान्य आहे, हे स्पष्ट आहे. ब्रह्माचा व जगताचा कार्यकारणभाव दाखविताना -

“दोरा आंगीं सर्पाकारू । भासोनी निमाला भयंकरू ।

तो नातळातां सर्पविकारू । दोरू तो दोरू जैसा तैसा ।”

दोरीवर भासणारा सर्प जसा खोटा म्हणजे स्वतंत्र अस्तित्व युक्त नाही, दोरीच सर्पाकार भासली.

“तेवि प्रपंचाची घडामोडी । माझिया स्वरूपीं न लगे ओढी ।”

तसे प्रपंचाचे असणे - नसणे माझ्या ठिकाणी मुळी नाही - म्हणजे भ्रमरूप विवर्त आहे. आचार्यांनीहि हेच व्यतिरेकाचे तत्व

‘यत्र यदध्यासस्तत्कृतेन दोषेण गुणेन वाणुमात्रेणापि स न संबध्यते ॥’

या भाष्यपंक्तीत मांडले आहे. सच्चिदानंद परब्रह्माला अलग करून पाहता प्रपंचवस्तु कांही शिल्लक राहत नाही. तसे ब्रह्माहून जगत् निराळे ठरत नाही. म्हणून ब्रह्म खरे व त्यावर भासणारे जगत् खोटे असे ठरविणे याला व्यतिरेक म्हणतात.

अन्वयविचार

नामरूपाने भासणारे जगत अलग करून म्हणजे सत्, चित्, आनंद यांचा आधार न घेता केवळ सच्चिदानंदाचा अनुभव घेणे याला निर्गुण ब्रह्मज्ञान म्हणतात. हीच स्वरूपस्थिति “व्यतिरेक शुद्धस्वरूपस्थिति ।” असे नाथ म्हणतात. ज्याप्रमाणे घटापासून माती निराळी करून पाहिल्यास किंवा मातीचा व्यतिरेक केल्यास घट म्हणून वस्तु शिल्लक राहत नाही, त्याप्रमाणे घट म्हणजे काय याचा विचार केल्यास ज्या मातीचा घट बनला त्या मातीवाचून घट कांही निराळा दिसत नाही. घटात संपूर्ण मातीच असते, म्हणून घट म्हणजे मातीच होय. मातीलाच निराळ्या आकारात घट नांव आहे, असे विचारांनी ठरविणे याला अन्वय म्हणतात. “कारणापासून कार्य अभिन्न । या नांव अन्वय जाण” असे नाथांनी अन्वयाचे लक्षण केले आहे. व्यतिरेक व अन्वय या पद्धतीने कार्यकारणाचा विचार केल्यास माती खरी, घट खोटा किंवा भिंत खरी व चित्र खोटे असे ठरते. त्याप्रमाणे जगत् व ब्रह्म यांच्या कार्यकारणभावाचा विचार केला असता ‘ब्रह्म सत्यं जगन्मिथ्या’ हा आचार्यसिद्धान्त निष्पन्न होतो. वेदान्तात, व्यतिरेकाने जगत् ब्रह्माहून स्वतंत्र वस्तु नव्हे व त्याला ब्रह्माहून स्वतंत्र अस्तित्वहि सिद्ध होत नाही, असे दाखवून अन्वयाने मग जगत्, ब्रह्मवस्तुच होय, असे सिद्ध केले आहे. असे हे जीवजगत् - ब्रह्म यांचे पूर्ण ऐक्य सिद्ध होते.

“जेवि तांब्याचा केला नाग । फणा पुच्छ मध्यभाग ।

पाहतां तांबेचि सर्वांग । तेविं वस्तुपासूनिया जाणा ॥”

“माया महत्त्व चिद्घन । भूते भौतिके चिद्रूप पूर्ण ।

हें अन्वयलक्षण विरंची ॥” (ए.भा.५८१-५८३)

व्यतिरेकमुखाने व अन्वयमुखाने असा दोन प्रकाराने ब्रह्मानुभव आचार्यांनी शतश्लोकीत सांगितला आहे.

“आदौ ब्रह्माहमस्मीत्यनुभवउदिते खल्विदं ब्रह्म पश्चात् ।”

आधी व्यतिरेकाने मी ब्रह्म आहे (म्हणजे मीच सत् म्हणजे अविनाशी, चित् म्हणजे चैतन्यस्वरूप व आनंदस्वरूप आहे.) असा अनुभव येतो व देहादिक प्रपंच सर्व खोटा ठरतो. मग अन्वयमुखाने सर्वच ब्रह्मस्वरूप आहे, असा अनुभव येतो. अन्वयमुखाने पूर्ण ब्रह्मानुभव आला म्हणजे ब्रह्मज्ञान पूर्ण झाले, असे समजावयाचे; पण या दोन प्रकारच्या विचारपद्धतीने निर्गुणसगुण अशा दोन्ही स्वरूपाचे ज्ञान होते. व्यतिरेकाने निर्गुण ब्रह्मप्रत्यय येतो व अन्वयाने सगुणब्रह्मप्रत्यय येतो. म्हणूनच नाथांनी

“माझी पावावया निजप्राप्ति । अन्वये करावी माझी भक्ति ।

व्यतिरेकें माझी स्वरूपस्थिति ।” (चतुःश्लोकी भागवत ५७६)

या ओवीत व्यतिरेकप्रत्ययाला निर्गुण व अन्वय प्रत्ययाला भक्ति म्हटले आहे. यात एक मौज अशी आहे की एक ब्रह्मच आहे, दुसरे काही नाही, हेच तत्त्व दोन्ही विचारपद्धतीने निष्पन्न होते. एकात नामरूपरहित ब्रह्मानुभव येतो व दुसऱ्यात नामरूपासह ब्रह्मानुभव येतो - म्हणजे नामरूपे ही ब्रह्मस्वरूपच ठरतात. आज आपल्याला जगाचा ब्रह्मरूपाने प्रत्यय नाही. विनाशी, जड, दुःखदायक व स्वतंत्र अस्तित्वाचा एक पदार्थ असे आपण जगत् मानतो व याच प्रत्ययाला धरून ‘जगत्’ हा शब्द वापरला जातो. जगत् खोटे म्हणून जो वेदान्तात निषेध दिसतो तो याच जगत्प्रत्ययाचा आहे - म्हणजे विनाशी, जड व दुःखरूप अशी स्वतंत्र अस्तित्वाची स्वतंत्र वस्तुच नाही, आहे ते सर्व ब्रह्मच आहे, असे वेदान्ताचे म्हणणे आहे. व्यतिरेकाने अशा जगताचे अस्तित्व उडविल्याशिवाय अन्वयाने सर्व ब्रह्म आहे, हा खरा अनुभव यावयाचा नाही. म्हणूनच सर्वत्र वेदान्तात अन्वयाच्या निरूपणापेक्षा व्यतिरेकाचे निरूपण विशेष आले आहे. व त्यामुळेच पुष्कळसे वेदान्ती नामरूपाला तुच्छ लेखून व्यतिरेकाने निर्गुण ब्रह्माचा प्रत्यय घेणारे किंवा हेच श्रेष्ठ मानणारे

दिसतात. निर्गुणाइतकेच सगुणहि वेदान्तात निरुपाधिक ठरते, हे त्यांना समजत नाही.

“प्रपंच एक झाला होता । हें स्वरूपीं मिथ्या वार्ता ।

पुढें होईल मागुता । हेहि सर्वथा असेना ।”

हे अन्वयाचे बळावरच भक्त म्हणत असतात. यालाच वेदान्तात अजातवाद म्हणतात.

विवर्तादि निरनिराळे वाद

आपल्या बुद्धीने स्वतंत्र विचार करणारे आज पुष्कळसे वेदान्ती आपण नवीन शोध लावला असे लोकांसमोर मांडण्याकरिता कांही तरी विलक्षणच प्रतिपादन करतात. मायावाद आचार्यांचा, स्फूर्तिवाद श्रीज्ञानेश्वर महाराजांचा, अजातवाद हा निराळा इत्यादिक त्यांची मते वेदान्ताचे यथार्थ ज्ञान नसल्यामुळेच होतात. वास्तविक यात कांही फरक नाही. एक निर्विकारी, निर्लेप असे सच्चिदानंद ब्रह्म आहे. ते विकार पावत नाही व त्यापासून कांही उत्पन्न झाले नाही, असाच सर्व वेदान्ताचा मतितार्थ आहे. तो सिद्ध करण्याकरिता ज्यांना विनाशी, जड, दुःखरूप जगत् अशी एक वस्तु आहे, असे वाटते त्यांना यथार्थबोध करून देण्याकरिता हे सर्व वाद निरनिराळ्या पातळीवर मानलेले आहेत. ब्रह्माहून निराळी जगत्‌वस्तु नाही, असे ठरविणे भाग असते. भासणारी जगत्‌वस्तु ब्रह्मावर भ्रमाने भासते असे मानल्यावाचून तिचे पृथक् अस्तित्व व पृथक् वस्तुत्व नाहीसे करता यावयाचे नाही. या मायावादाचा विवर्तवाद, अध्यासवाद अशी दुसरी नांवे आहेत. हा व्यतिरेक झाला. या मायावादाचा अर्थ, सच्चिदानंद परब्रह्मावर भ्रमाने, विनाशी, जड अशी निराळी जगत्‌वस्तु भासते, ती मिथ्या म्हणजे अपृथक् सत्तावान व अपृथक् वस्तु आहे.

या म्हणण्याचा विचार करू लागलो तर तेथेच आपल्याला अजातवाद दिसू लागतो. जगताला ब्रह्माहून निराळे अस्तित्व नाही व निराळे वस्तुत्व नाही. म्हणजे ब्रह्माचे अस्तित्व तेच जगताचे अस्तित्व व ब्रह्माचे वस्तुत्व तेच जगताचे वस्तुत्व असे मायावादाने सिद्ध केले.

अस्तित्व ब्रह्माचे व वस्तुत्वहि ब्रह्माचे, तर मग जगत् म्हणजे पूर्ण ब्रह्मच, असे सिद्ध होत नाही काय ? यालाच अन्वय म्हणतात. जगत् ब्रह्मच तर

ब्रह्मापासूनच दुसरी जगत् वस्तु निर्माण झाली हे म्हणणे खोटे व ब्रह्मापासून ब्रह्म निर्माण झाले म्हणणेहि मूर्खपणाचे होईल. म्हणून ब्रह्मापासून कांही निर्माण झाले नाही व होऊ शकत नाही, हा अजातवाद मायावादातूनच निष्पन्न झाला.

अज्ञानदशेतून ज्ञानदशेत येईतोपर्यंत मायावादाचा प्रांत असून ज्ञानदशेनंतर अजातवादाचा प्रांत होय. यालाच श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी अमृतानुभवात स्फूर्तिवाद म्हटले आहे.

ज्याला पूर्णब्रह्मस्वरूप व्हावयाचे असेल त्याला क्रमाने या मायावाद व अजातवाद या दोन्ही वादातून जावेच लागते. हा वाद विवक्षित ज्ञान्याचा नाही, सर्व ज्ञान्यांचा आहे. श्रीआचार्यांनीही प्रथम मायावाद स्वीकारून ज्ञानभूमिकेवरून

“तरंगफेनभ्रमबुद्बुदादि सर्व स्वरूपेण जलं यथा तथा ।
चिदेव देहाद्यहमन्तमेतत् सर्वं चिदेवैकरसं विशुद्धम् ॥”

सर्व नामरूपे ब्रह्मस्वरूप आहेत, असे म्हटले आहे.

“अतः सर्वात्मना सर्वव्यवहाराणां सर्वविकाराणां च
सत्यत्वं सतोऽन्यत्वे चानृतत्वम् इति न कश्चिदोषः”

ब्रह्मस्वरूपाने सर्व जगत् खरे असून ब्रह्माहून ते निराळे मानणे हे खोटे आहे, असे छांदोग्योपनिषदात आचार्य म्हणतात.

भक्ति

व्यतिरेकज्ञान पूर्वभूमिका असून अन्वयज्ञान उत्तरभूमिका आहे. या अन्वयज्ञानाने जगत्कल्पना संपूर्ण मावळते आणि जो नामरूपात्मक देखावा, जगत् म्हणून संबोधिला जात होता तो, नंतर व्यापक सगुणब्रह्म म्हणून बोलला जाऊ लागतो. नामरूपरहित ते निर्गुण ब्रह्म व नामरूपसहित ते सगुण ब्रह्म होय. ज्यांना नामरूपेहि पूर्ण ब्रह्मस्वरूप वाटत नाहीत ते व्यतिरेकज्ञानीच राहतात. आचार्यादिकांच्या वाङ्मयात व नाथादिक संतांच्या वाङ्मयात दृष्टीस पडणारा मोठा फरक म्हणजे आचार्यांच्या ग्रंथात भक्तिप्रेमाचे प्राधान्याने वर्णन नाही. ते संत वाङ्मयात ओतप्रोत भरलेले दिसते आणि नाथांनी तर असे स्पष्ट म्हटले आहे की,

“अन्वयस्थितीच्या भक्तीपरते । मज आन नाही पढियंते ।

मज वेगळे न देखे आपणाते । मद्रूपे जगाते चिन्मय देखे ॥

अन्वय भक्तिरूप असून भक्ति अन्वयरूप आहे. भक्तीवाचून अन्वय साधत नाही व अन्वयावाचून भक्ति साधत नाही. एका भक्तीवाचून भगवंताला प्रिय काही नाही. ज्ञानाने म्हणजे व्यतिरेकाने निर्गुण ब्रह्माशी ऐक्य पावून अन्वयरूपभक्तीने सगुणाशी ऐक्य पावले असता मनुष्य पूर्ण ब्रह्म झाला. किंवा नाथादि संतांचे म्हणणे की, एका भक्तीनेच अथ पासून इति पर्यंत संपूर्ण परमार्थ हाती येतो. भक्ताला दुसऱ्या कोणत्याहि साधनाची आवश्यकता नाही. ज्याला भगवत्प्रेम उत्पन्न झाले नाही त्यानेच परमार्थाकरिता व भगवंताचे प्रेम उत्पन्न होण्याकरिता इतर साधनांचा अवलंब करावा. पण भक्तीच्या साहाय्यावाचून -

“न करिता भगवद्भक्ति । सज्ञानाहि नातुडे मुक्ति” ।

“न करिता भगवद्भजन । ब्रह्मयासीहि मुक्ति नव्हे जाण ।

मा इतरांचा ज्ञानाभिमान । पुसे कोण परमार्थी” ॥ ए.भा.३/१८०

मुक्ति होते असे नाथादिकांना संमत नाही. ब्रह्मज्ञान होण्याकरिताहि भक्ति पाहिजे. श्रवणमननादिकांना ब्रह्मज्ञानाचे साधनत्व सांगितले असले तरी ते साधन भक्तीवाचून अज्ञाननिवृत्ति किंवा संसारनिवृत्ति करू शकत नाही, असे नाथादिकांचे म्हणणे आहेच. पण आचार्यादिकांना देखील हे मान्य आहे, हे “अपि च संराधने प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्” यासूत्रावरून दिसते. “मोक्षकारणसामग्र्यां भक्तिरेव गरीयसी” असे त्यांचेच वचन आहे.

भक्ति गौण व मुख्य अशी दोन प्रकारची आहे. गौणभक्ति ही कर्ममिश्रित व शुद्ध अशी पुनः दोन प्रकारची आहे. सर्वकर्मसमर्पणरूप ही पहिली व भगवत्कथाश्रवण, भगवद्गुणगान, भगवन्नामस्मरण, भगवत्पूजन, भगवद्वंदन, भगवद्दास्य, भगवन्मैत्री ही शुद्धभक्ति होय. ह्या दोन्ही प्रकारच्या भगवद्भक्तीने “सद्भावें करितां भगवद्भक्ति । भक्ति विरक्ति भगवत्प्राप्ति । तिन्ही एकेकाळी होती ॥”

प्रेम, भगवत्साक्षात्कार, विषयवैराग्य हे तिन्ही एकदम प्राप्त होतात. या तिघांच्या साहाय्याने मग आपली अहंता व ममता दोन्ही परमेश्वराला समर्पण होऊन येथे आत्मनिवेदनरूप भक्ति घडते. येथेच ब्रह्मसाक्षात्कार होतो. भगवत्प्रेमामुळे हा साक्षात्कार दृढ होतो. येथे सगुणनिर्गुण दोन्ही साक्षात्कार होतात.

“साधनरूप भक्तीच्या युक्ती । पूर्ण सप्रेम उपजे भक्ती”

ही गौणभक्ति करता करता प्रेमरूपभक्ति उत्पन्न होते व पुढे ज्ञानानंतर ही प्रेमभक्ति चालू राहते. तिच्या दाढ्याने सर्व नामरूपात्मक जगतच पुढे सगुण ब्रह्ममय दिसू लागते.

कित्येक लोक असा आक्षेप घेतात की, भक्तीमध्ये सगुणाचे आलंबन असते व सर्व सगुण ब्रह्मज्ञानविचाराने खोटे ठरत असल्याने ज्ञानाच्या पूर्वी सगुणाची भक्ति शक्य व आवश्यक असली तरी ज्ञानानंतर तिची आवश्यकता नाही व ती शक्यहि नाही.

पण असे म्हणणाऱ्या लोकांना नाथांनी असा सवाल केला आहे की, “नारदासी पूर्ण ब्रह्मज्ञान । त्यासी कां श्रीकृष्णमूर्तीचे ध्यान । श्रीकृष्णदेह चैतन्यघन । यालागी श्रीकृष्णभजन नारदा पढिये ॥”

ज्ञानापूर्वी जे सगुण आपण खोटे ठरवितो तेच ज्ञान झाल्यावर, खरी असो किंवा खोटी असो जर सच्चिदानंद ब्रह्माहून निराळी वस्तु राहिल तर, आचार्य म्हणतात -

“यद्यस्त्यद्वैतहानिः स्यात् द्वैतं न सहते श्रुतिः”

द्वैत कायमच राहिले आणि श्रुतीने तर पूर्ण अद्वैत सांगितले आहे. ज्ञान झाल्यावर माया, मायाकार्य, बंध, मोक्ष, बद्ध, मुमुक्षु, मुक्त या सर्वांचेच अस्तित्व केव्हा नव्हते व नाही असा अनुभव येतो. जे जगत् ज्ञानापूर्वी सच्चिदानंद ब्रह्माहून निराळी वस्तु आहे असे वाटत होते तेच जर ज्ञानानंतर -

“म्हणून विश्वपण जावे । मग माते घेयावे ।

तैसा नव्हे आघवे । सकटचि मी ॥”(ज्ञाने.)

नामरूपासह ब्रह्मस्वरूप भासायला लागते. तेथे परमेश्वराच्या रामकृष्णादि देहाबद्दल बोलावयासच नको. आचार्यहि भौतिक वाटणारा देह देखील ज्ञानानंतर चिन्मात्र भासतो -

“मृद्रूपोहि यथा कुंभो तद्वत् देहोऽपि चिन्मयः”

असे म्हणतात. म्हणजे खोटे समजून टाकून देण्याची आवश्यकता नाही, असा ज्ञानेश्वर महाराजांच्या मताचाच अनुवाद आचार्य करतात.

सगुण, सच्चिदानंदाहून निराळे मानतो तोपर्यंतच खोटे. परब्रह्माशी ऐक्य

केल्यावर परमेश्वराचे सच्चिदानंदत्व त्यालाहि मानणे भाग आहे. नाथ म्हणतात- “निर्गुणाहूनि सगुण न्यून । म्हणे तो केवळ मूर्ख जाण ।

सगुणनिर्गुण दोन्ही समान । न्यूनपूर्ण असेना ॥”

पण थोडा विचार केल्यास असे दिसेल की जसे -

“विघुरलें तें तूप होय । थिजले त्यापरीस गोड आहे ।

निर्गुणापरीस सगुण पाहे । अति लवलाहे स्वानंदु ॥”

निर्गुणानंदापेक्षा सगुणानंद विशेष आहे, असे नाथांचे म्हणणे आहे.

ज्ञानोत्तरभक्तीची आवश्यकता

कोणी ज्ञानी भक्ति करीत असले तरी सर्वांनी भक्ति केली पाहिजे का? असाहि एक पुढे आक्षेप आणला जातो. नाथादि संतांचे असे म्हणणे आहे की, “मायानिर्वर्तक ब्रह्म । हे संत सज्ञान बोलती”॥४५०॥

“न करता भगवद्भजन । ब्रह्मज्ञान कदा नुपजे”॥४५१॥ (ए.भा.अ.२)

म्हणजे ब्रह्मज्ञानापूर्वी सगुण भगवद्भजन पाहिजेच. पण ब्रह्मज्ञान झाल्यावरहि निर्विकल्प सुखस्वरूप होण्यासाठी भक्ति पाहिजे. निर्विकल्प स्थिति बाणविणे व ब्रह्मावाचून सर्व प्रपंचाचा विसर पाडणे हे ज्ञानाचे हाती नाही. ज्ञान येथे असमर्थ आहे. त्याची कारणे श्रीज्ञानेश्वर महाराजांनी दिली आहेत. तीच नाथांनी दिली आहेत.”

(१)

“देहीचे जावोनि अहंपण । ब्रह्माहमस्मि स्फुरे स्फुरण ।

ते स्फूर्तिही विरे संपूर्ण । त्या नांव विज्ञान पूर्णत्वाचे ॥”

“ते पावावया पूर्ण प्राप्ति । भावे करावी भगवद्भक्ति ॥”

‘मी ब्रह्म आहे, असे जे ज्ञानानंतर वाटत असते तो ज्ञानाहंकार आहे.’

“स्वरूप निर्विकल्प पूर्ण । ते मी म्हणावया म्हणते कोण ।”

ज्ञानदशेत अविद्याजन्य भेद नाहीसा झाला तरी विद्याभेद राहिलाच.

“विजातीयभेद मी देह म्हणणे । सजातीयभेद मी जीवपणे ।

स्वगतभेद मी ब्रह्मस्फुरणे ।”

ज्ञान प्राप्त झाल्यावर, मी देह हा विजातीय भेद व मी जीव हा सजातीय

भेद, हे दोन्ही मावळतात; पण “मी ब्रह्म” हे स्फुरण मात्र निर्विकल्प स्वरूपाचे ठिकाणी मी म्हणणारा दुसरा कोणी आहे असे दर्शविते. हे ‘मी ब्रह्मस्फुरण’ आपोआप नाहीसे होत नाही.

“ते पाया पडूनि मिया । सोडविले ।”

असे ज्ञानेश्वर महाराज म्हणतात.

“माझिया भक्तिचिया आवडी । अहं सोहं दोन्ही कडी ।

तुटली अभिमानाची बेडी ।”

भक्तीनेच, अहंब्रह्म हा व्यक्तिज्ञानाभिमान व सोहं हा व्यापक ज्ञानाभिमान दोन्ही नाहीसे होतात. दुसरा उपाय नाही.

(२)

“नाप्रतीतिस्तयोर्बाधः किन्तु मिथ्यात्वनिश्चयः ॥१३॥”(पंचदशी चित्रदीप)

ज्ञान होणे म्हणजे नामरूपे न भासणे नव्हे. नामरूपे खोटे म्हणजे निराळ्या अस्तित्वाची निराळी वस्तु नव्हे, असे वाटणे होय; असे विद्यारण्य म्हणतात - म्हणजे ज्ञान झाल्यावर समाधिव्यतिरिक्तकाली नामरूपे भिंतीवरील चित्राप्रमाणे भासतात, असे सर्व भक्तिविरहित ज्ञानी म्हणतात. नामरूपाचा जेव्हा भास होतो तेव्हा त्याला “तेचि स्वरूपी ठेवूनि मन । बाह्यस्फूर्तीचे स्फुरे भान । ते दशा गा व्युत्थान ।”

व्युत्थान म्हणतात. म्हणजे समाधिदशा राहिली नाही. समाधीत

“पावोनि निजसुखप्राप्ति । मनादि इंद्रियें उपरमती ।

अणुभरी स्फुरेना वृत्ती । समाधि बोलती या नांव ।”

इंद्रियादि सर्व वृत्तीव्यापारांचा निरोध असतो - म्हणजे पूर्ण निर्विकल्प अवस्था असते. पण सर्व निर्विकल्प एक ब्रह्मच जर आहे व ब्रह्म जर सत्य व सुखरूप आहे तर त्याठिकाणी ज्ञान्याला व्युत्थानकाली खोटे व उपेक्षणीय जे वाटते ते ब्रह्म की ब्रह्माहून निराळे काही, हा येथे प्रश्न येतो. ब्रह्म भासत असेल तर- सत्य व परम प्रेमरूप ब्रह्म खोटे व उपेक्षणीय वाटणे शक्य नाही. अर्थात् ब्रह्माहून निराळेच काही तरी भासते; असे म्हणणे भाग पडते व ज्ञानी लोक-

“बोधोत्तरकालं बाधितः स्वप्नप्रपंचः प्रागप्यसत्त्वेन प्रतीयमानोऽपि

प्राक्कालसंबंधितया स्मृत्या यथा विषयी क्रियते

एवंवर्तमानप्रपंचोऽसत्त्वेनानुभूयमानोऽपि संस्कारवशात्”

या भासाला नामरूपजगताचाच भास म्हणतातहि; म्हणून ज्ञान्याला व्युत्थान अवस्थेत हा सर्व प्रपंचभास नाहीसा होऊन निर्विकल्पमति करणे हे नुसत्या ज्ञानाचे साहाय्याने शक्य नाही. हे कार्य भगवद्भक्तिच करू शकते.

कोणी म्हणतात, ज्ञान झाल्यावर व्युत्थानकाली निर्विकल्प अवस्था नसली तरी पुढे विदेहमुक्तीत तो निर्विकल्प होऊन राहिल. मग भक्तिच कशाला करायला पाहिजे?

या आक्षेपाचे आधीच नाथांनी उत्तर दिले आहे की, भक्तीवाचून तसे ज्ञानच होऊ शकत नाही व सगुण परमात्मा सच्चिदानंदघनच असल्यामुळे त्याचे ठिकाणी पूर्वीपासून लागलेले प्रेमहि पुढे सुटू शकत नाही.

(३)

ज्ञानोत्तरभक्तीचे तिसरे कारण असे की, घेऊनि षड्गुणैश्वर्यसंपत्ति । अवतरली श्रीकृष्णमूर्ती । यश^१ श्री^२ औदार्य^३ कीर्ती^४ । ज्ञान^५ वैराग्य^६स्थिति अभंग^७” ।

सगुण परमेश्वराचे हे षड्गुणैश्वर्य निरुपाधिक असल्यामुळे या ऐश्वर्यानेच तो मायानियंता आहे. हे परमेश्वराचे मायानियंतृत्व, “अवधारी गा रघुनाथा । तुम्हा अवताराची निजसत्ता । नये जीवाचिये हाता । जरी यथार्थता मुक्त जाहला ॥

(भावार्थ रामायण बालकांड अ.११)

मुक्त झाला तरी मुक्ताला प्राप्त होत नाही- तेच मायानियंतृत्व सामर्थ्य, ज्ञानोत्तर भक्तीने प्राप्त होते, असे-

“मुक्तिवरील मागतां भक्ति । श्रीकृष्णाची अवतारशक्ति ।

मायानियंतृत्वाची पूर्ण स्थिति । उद्धवाचे हातीं स्वयें आली ॥”

नाथांनी या ओवीत सांगितली आहे. ज्ञानाने निर्गुणाशी व भक्तीने सगुणाशी ऐक्य पावल्यानंतर समाधि - व्युत्थान हे दोन्ही भाव जाऊन

“यालागीं समाधि आणि व्युत्थान । या दोन्ही अवस्थासहित जाण ।

बुद्धि होय ब्रह्मार्पण । अखंडत्वे पूर्ण परम समाधी ॥”

अखंड समाधि साधला जातो. ही अवस्था पूर्ण प्रेमरूप आहे.

“प्रेमाची जाति ऐसी । आठवूं येऊं नेदी आठवणेसी ।”

प्रेमात जाणीवच शिल्लक राहत नसल्याने ब्रह्मपणासह सर्व द्वैत-अद्वैत विसरले जाते. हीच निर्विकल्प अवस्था- विदेहमुक्ति- परमप्रेमरूप भक्ति होय. या अवस्थेत आत-बाहेर भगवत्प्रेमावांचून काही नाही. ही पदवी प्राप्त करून देणे थोर राष्ट्रनेत्यांच्या हातात नाही. एवढ्या थोरवीस आईबापहि पोहोचवू शकत नाहीत. ते एक नाथांसारख्या संतांच्या कृपेनेच होऊ शकते. अशा निःसीम कल्याण करणाऱ्या संतांचे उपकार -

“काय सांगू मी या संतांचे उपकार । मज निरंतर जागविली ॥१॥

काय द्यावे त्यासी द्वावे उतराई । ठेविता हा पायीं जीव थोडा ॥२॥”

फिटणेच शक्य नाही. अशा अहेतुक दयाळु संतांचे उपकार न मानणाऱ्याहून कृतघ्न कोण असू शकेल ?